

УДК 657 (075.8)

Й.Я. Даньків
к.е.н., професор,
Ужгородський національний університет,
М.Я. Остап'юк
к.е.н., професор,
І.П. Шинкар
к.філ.н., доцент,
Карпатський інститут підприємництва
університету «Україна»

**ГОСПОДАРСТВО І ОБЛІК В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
ВІД КНЯЖОЇ ДОБИ ДО СОВЕТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС)**

Вступ. Українськими та зарубіжними вченими, істориками та економістами, проведена значна робота по дослідженню економічної історії Західноукраїнських земель (Дорошенко В.І., Карпинець І.І., Ковальчак Г.І., Стрішенець М.М., Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Задорожний В.Є., Даньків Й.Я., Лучко М.Р., Легоцький Т., Остап'ю М.Я., Бузяк Й., Айгнер А., Бравер А., Шаш А., Кучера Т., Лютман Т., Баронч С. та інші). Зібрано й узагальнено велику кількість історичних джерел, показано головні процеси розвитку цього регіону. Але ряд питань охарактеризовані лише описово або зовсім не згадані. Потребують глибокого вивчення проблеми розвитку товарного виробництва і товарно-грошових відносин, і як похідних від них, зв'язуючих і контролюючих їх важелів: фінансово-кредитної, обліково-аналітичної та контрольно-правової систем. На нашу думку, тільки в такому поєднанні можна розглядати та вивчати в повному обсязі економічні історію. На сьогоднішній день таких праць, де товарне виробництво і товарно-грошові відносини розглядались би через призму вищеназваних систем, як закономірний результат розвитку суспільної форми виробництва на певному історичному етапі, фактично ще немає.

Оскільки, названі проблеми ще не були предметом спеціального наукового узагальнення, пропонується стаття претендує на певну наукову новизну. У статті її авторами вперше зроблено спробу комплексно вивчити питання господарства

(товарного виробництва і торгівлі) на Західноукраїнських землях з поєднанням ведення господарського (бухгалтерського) обліку в процесі тисячолітньої еволюції (тисячолітнього історичного періоду). Найзагальніші системи, що досліджуються в цій праці (економічні структури Західноукраїнських земель), розглядаються як частина системи господарських зв'язків Східної і Центральної Європи, зокрема всіх українських земель.

Явища, процеси, напрямки виступають як єдине ціле у масштабі Західноукраїнських земель. При цьому, як було зазначено вище, використано значний інформаційний матеріал, нагромаджений у працях польських, угорських, чеських, словацьких та українських істориків та економістів. Архівні матеріали і статистичні публікації дали змогу висвітлити проблему, в значній її частині (товарне виробництво), показати розвиток міст і перетворення їх у торгово-промислові центри, організацію внутрішньої і зовнішньої торгівлі у Східній Галичині, Північній Буковині і на Закарпатті, розкрити їх міцніючі постійні зв'язки з Європою.

Метою статті є комплексне вивчення питань господарства (товарного виробництва і торгівлі) на Західноукраїнських землях з поєднанням ведення господарського (бухгалтерського) обліку в процесі тисячолітньої еволюції (тисячолітнього історичного періоду).

Результати дослідження. Занепад Київської держави, на тлі якої піднялося Галицько-Волинське князівство, з новим політичним осередком на заході, об'єднало всю Правобережну Україну і зберегло її історичні традиції. Організація Галицько-Волинського князівства тим важливіше для історії України, що вона протистояла узурпації цієї традиції, цієї безперервності української державності з боку нового Ростово-Суздальського князівства, яке заявило претензію на керівну роль в Українській державі. Галицько-Волинська держава від Карпат до Дніпра, природно стала спадкоємицею Київської держави, з якою зв'язала її не лише генеалогія князів, але й національний склад населення і спільна історична традиція. Це фактично була перша українська держава без всяких чужорідних елементів. Як відомо першим правителем, який об'єднав українські землі був князь Роман, який настирливо створював міцну державу, перемагаючи зовнішніх і внутрішніх ворогів. Він впорядкував, як і колись Володимир Мономах, справи з наданням позик і встановив розмір законних відсотків.

Людина віддає все князю, державі. Це основний стержневий принцип правової політики того часу. Тому не дивно, що найвищу урядову посаду при княжому дворі займав дворецький. Основними його завданнями були: догляд за княжим двором і всім княжим майном. Безпосередньо всі записи і в тому числі облікові роботи, перебували в підпорядкуванні печатника. Він був начальником княжої канцелярії (канцеляром) та укладав княжі грамоти, зберігав княжу печать. Секретарями в канцелярії були дяки. Записи робили на тонкій шкірі (пергаменті). Пергамент завозили з Греції та Азії, а також виробляли свій з телячої шкіри.

У той час записи робили чорнилом, виготовленим з дубової або вільхової кори, залізя, вишневого клею, борщу, квасного меду. Знаряддям письма було гусяче перо, і вже тоді писали українською мовою. З іноземними купцями, за необхідності кореспонденції з ними, листувалися грецькою та латинською мовами. Печатник, який вів облікову роботу та листування, часто поєднував її із судово-слідчою справою. Так, відомо, що князь Данило Галицький доручив своєму печатнику Курилові "списати грабежі нечистивих бояр".

Свого роду комірниками при княжому дворі були стольник і ключник. Перший наглядав за княжим столом, контролював зберігання, оприбуткування та видачу харчів, другий тримав ключі від комор і магазинів.

Слід зазначити в Галицько-Волинському князівстві, вели і відповідну підготовку людей, які займались обліком та іншою писарською роботою. У монастирях, де фактично концентрувалася вся наукова думка, відкривали школи, проводили різноманітне навчання, в тому числі ведення обліку і запису. Дяки, про яких згадувалося вище, здобували спеціальну підготовку при монастирях, але їх навмисне не освячували, щоб вони могли працювати у світських закладах при княжому дворі чи боярських маєтках.

У монастирях здійснювали велику і досить різноманітну господарську роботу. Саме в монастирях під впливом візантійської наукової думки зародились ідеї майбутньої української бухгалтерії. Застосовується такий обліковий принцип: за кожен майновий об'єкт відповідає певна особа або група осіб. Комірники несли як матеріальну, так і кримінальну відповідальність. За кожен нестачу винних били, "карали на горло", вішали на "дибу". Відомі

Бухгалтерський облік, аналіз та аудит : проблеми теорії, методології, організації

пропозиції, щоб у приміщенні складів була прибита до стіни шкіра покараних комірників за значну нестачу як попередження для новоприйнятих.

Принцип високої відповідальності при княжому дворі в монастирському господарстві привів до створення досить витонченої облікової техніки, яка вимагала суворого поділу облікових реєстрів, призначених для фіксації надходження і відпуску грошей та інших цінностей, послідовного проведення інвентаризації. Цікаво є те, що облікові залишки звіряли з фактичними, а не навпаки.

У XII ст. гривна відповідала 50 кунам, або 100 векшам. З'являються срібні гривни (160 – 196 г срібла). Золота гривна не набула широкого поширення.

Період татарського іга, який призвів до занепаду Київської держави і перенесення центру східнослов'янської культури на Галицько-Волинське королівство, вніс і свої корективи в економічні відносини того часу, а відповідно, й облік. Татари відразу нав'язали свої "облікові стандарти". Докорінно була змінена податкова політика. Було запроваджено персональне оподаткування (подушне). У зв'язку з цим у 1257 р. силами китайських чиновників-баскаків було проведено перепис населення. Але це був не статистичний облік населення, а бухгалтерська інвентаризація людей, закладених у систему подушного оподаткування.

Виник принцип: кожна людина – об'єкт обліку, кожна особа – підзвітна. Однак в умовах України-Русі цей податок довго не протримався і був замінений новим – "соха". Податкова одиниця "соха" ґрунтувалася на принципі кругової поруки: платіж несе суспільство, а недоїмка будь-якого з його членів погашається іншими членами суспільства.

Внаслідок монголо-татарської навали виробництво (ремесла) зазнало великих втрат, чого не можна сказати про торгівлю. Вже в XIII ст. вона значно зросла. В обігу, крім вітчизняних грошей, з'явилися візантійські монети, монети арабського походження, західноєвропейські динарії. Існував продаж товарів на виплат до 50% сплати за борг. У кредитних операціях брали участь безпосередньо князі. У разі банкрутства майно описували дяки княжої канцелярії. При цьому насамперед захищалися права

князя, потім іноземців, аж потім кредиторів-купців. Князі також мали великий дохід від торговельних операцій у вигляді мита. Митний облік вели осмники та митники.

Галицько-Волинське королівство, будучи залежним від Орди, зуміло налагодити своє господарство, торгівлю, грошовий обіг. Спочатку тут застосовувалися ті ж гроші, що й у Київській Русі. Потім поряд з гривнею в обігу були й дрібніші грошові знаки: монета, гріш, динарій. Гривна була рівна 48 грошам, гріш – 5 динаріям.

Під час імперського колоніального панування в Україні Австро-Угорської імперії на заході та Росії на сході ми, з одного боку, можемо сказати про розвиток німецької бухгалтерської школи, яка об'єднувала Німеччину, Австро-Угорщину та німецькомовну частину Швейцарії, а з іншого – про розвиток і становлення молоді російської бухгалтерської школи. В обох випадках, враховуючи багатонаціональний склад імперій, культурне і наукове надбання не було лише заслугою самих австрійців чи росіян, це ж стосується й обліку. Тому основним нашим завданням на даному етапі є поряд з характеристикою еволюційного поступу бухгалтерської науки в цих імперіях визначити і внесок наших співвітчизників у неї.

Галичина, Буковина, Закарпаття в господарському розвитку відставали від інших держав, що входили до імперії і в цілому від передових країн світу. Економіка мала чітко визначений аграрний, а згодом аграрно-індустріальний характер. Незважаючи на наступ австрійського та іноземного капіталу на західноукраїнські землі, (лише Австро-Угорський емісійний банк мав у Західній Україні 12 філій), національна економіка, перебуваючи в імперській залежності, не занепала. В Україні, особливо в другій половині ХІХ ст., почали значну увагу приділяти економічному бокові життя: створювали позичкові каси; кооперативно-кредитні товариства, зокрема такі як "Народна торгівля", "Дністер", "Краєвий союз кредитовий", "Краєвий союз ревізійний", "Земельний банк іпотечний"; значного розвитку набувало готельне та шинкарське обслуговування. Для українців – галичан і буковинців організували фінансово-господарські та професійні курси, видавали економічну літературу з метою заохочення до активної економічної та господарської діяльності. Облік вступив на новий щабель розвитку.

Бухгалтерський облік, аналіз та аудит : проблеми теорії, методології, організації

У Львові діють парцеляційний і селянський банки, а згодом ще й польсько-український Промисловий та акціонерний земельний іпотечний банки, у Чернівцях – Буковинський крайовий, згодом земельний банк.

Дотримуючись в обліку принципів німецької бухгалтерської школи, вітчизняні економісти і підприємці зробили певний внесок у ведення бухгалтерського обліку в кооперативах взаємного кредиту (кредитних спілках), банках, торгових товариствах, готельному господарстві тощо.

Завдяки працям відомого українського політика та громадського діяча Костя Левицького (в перших числах листопада 1918 р. він сформував тимчасовий уряд Західноукраїнської Народної Республіки і був його головою) ми можемо отримати інформацію, можливо, і не повну, про найвідоміших наших економістів і підприємців часів Австро-Угорської імперії.

Сам К. Левицький як секретар Головного відділу "Просвіта" брав безпосередню участь у поживленні економічно-господарського життя нашого краю. У праці "Українські політики. Сильвати наших давніх послів і діячів" він згадує цих видатних людей.

Так, українська економічна газета "Діло" була заснована як громадсько-політичний часопис В.Барвінським у 1880 р. у Львові. Економічну рубрику в ній вів Володимир Навроцький, відомий на той час економіст-теоретик. Газета виходила спочатку два рази на тиждень, а з 1888 р. – щодня.

Найбільш діяльний економіст і підприємець цього часу – Василь Нагірний у 1883 р. заснував першу українську торгову установу "Народна торгівля" як товариство з обмеженою відповідальністю і був його головою, а також товариство ремісників "Зоря" у Львові. У 1891 р. він став засновником товариства взаємних забезпечень, у 1898 р. – головою товариства "Руська ремісничо-промислова бурса", у 1899 р. – засновником товариства з обмеженою відповідальністю "Народна гостинниця", в 1901 р. засновник жіночої промислової спілки "Труд". В. Нагірний організував навчання української молоді з вивчення кредитування, ведення обліку в готельному, шинкарському, кав'ярному промислі, а також видав ряд посібників з ведення бухгалтерського обліку.

Теофіл Кормош – відомий організатор кооперативів для взаємного кредиту. У 1895 р. заснував першу кредитову спілку "Віра" в Перемишлі. У 1905 р. в Перемишлі він заснував Українську

Бухгалтерський облік, аналіз та аудит : проблеми теорії, методології, організації

щадницю (ощадний банк). У 1909 р. він є основним засновником акціонерного земельного іпотечного банку, головою Надзірної Ради, автор багатьох статутів цих кооперативів, а також кооперативного закону. Значну увагу у своїй діяльності Т. Кормош приділяв обліковим засадам створених ним установ.

Тит Войнеровський – відомий український економіст – займався банківською справою та банківським обліком. Будучи засновником та організатором парцеляційного товариства "Зоря", згодом президентом Крайового господарського товариства "Сільський господар" у Львові, приділяв багато уваги розвитку обліку в сільському господарстві.

Роман Залозецький з 1904 р. – англійський консул у Львові, де обстоював інтереси англійських і французьких нафтових фірм. Після Євгена Олесницького, засновника "Сільського господаря", він стає президентом товариства. Основна заслуга Р. Залозецького по-лягає в заснуванні з його ініціативи і за його допомоги "Торговельної школи" при товаристві "Просвіта" у Львові, метою якої була підготовка спеціалістів з організації торгівлі, банківської справи, бухгалтерського обліку. Він і був першим директором цієї школи.

Отже, незважаючи на подвійний тиск з боку австро-угорського уряду та польських урядовців на місцях у Західній Україні розвивалися національна промисловість, торгівля, банківська справа та інші сфери економічної діяльності, а з ними відповідно і бухгалтерський облік. А найголовніше - налагоджувалася підготовка відповідних кадрів. Безперечно, німецька бухгалтерська школа в нашому регіоні набувала і самобутніх національних рис Галичини через підготовку кадрів, публікацію місцевих праць, інструкцій, статутів підприємств тощо.

Після російських революцій і заворушень у 1917 р., Волинь і Галичина в цей час відійшли до Польщі, Буковина – до Румунії, а Закарпаття - до Чехословаччини. Почалася колонізація цих земель новоствореними державами, які повністю або частково колись входили до складу Австро-Угорської імперії. Тому й не дивно, що в 20-х і на початку 30-х років ХХ ст. не відчувало ніяких змін в організації бухгалтерського обліку на цих землях. Змінилася лише політична структура і влада, а приватна власність й економічні відносини залишилися недоторканими. В обліку залишалися ідеї німецького напряму бухгалтерської школи.

Бухгалтерський облік, аналіз та аудит : проблеми теорії, методології, організації

Колоніальна політика негативно впливала на розвиток економіки Західної України. Штучне заселення колоністів призвело до застою й аграрної кризи на селі, які тісно переплелися з промисловою кризою. Українці, маючи віковий досвід життя під ігом, як і за Австро-Угорщини, вдавалися знову-таки до відновлення кооперативного руху. Створювалися різноманітні кооперативи, і особливий успіх мають ті, які займалися заготівлями, переробленням і реалізацією сільськогосподарської продукції. Провідні економісти та підприємці регіону розробили програму відновлення кооперації.

Після Першої світової війни відновились діяльність товариства "Сільський господар". Воно допомогло Крайовому комітетові в організації кооперативів, зокрема передало йому свій друкований орган "Господарський часопис", який виходив з 1921 р. і був закритий у 1939 . Крайовий комітет у Галичині мав свої філії у регіонах і воєводствах. Так, у 1925 р. засновано в Тернополі Подільський союз кооперативів, який почав свою діяльність разом з філією товариства "Сільський господар". Поширення набула професійна облікова освіта.

У цей час створювали великі об'єднання кооперативів: "Центросоюз", "Маслосоюз", кооперативні підприємства у Львові, Тернополі, Дрогобичі та інших містах Галичини. В них значного розвитку набуває бухгалтерський облік.

Виникає потреба у створенні спілки купців і підприємців. Такою спілкою стає Союз Українських купців і промисловців, зокрема в Тернополі в 1934 р. була заснована філія цього Союзу, центр якого знаходився у Львові. Першим тернопільським головою став Василь Болюх. Досить сказати, що на кінець 1939 р. кількість українських приватних підприємств лише в Тернополі становила 197 одиниць, в т.ч. 50 споживчих крамниць, 30 страгарень (скупка-продаж сільгосппродукції), 15 м'ясарень (вироби з м'яса). Українська харчова продукція експортувалася в багато країн світу, зокрема м'ясні консерви та інші м'ясні продукти братами Петром та Іваном Майкою в Тернополі. Як наслідок, в обліку почали відображати операції з валютою.

Програма відродження кооперації передбачала і створення кредитних кооперативів. Створюються кредитні каси та "Україн-банки". Вступний внесок був досить невеликий – 10 злотих, невисока процентна ставка – 10%. Основною формою розрахунків

Бухгалтерський облік, аналіз та аудит : проблеми теорії, методології, організації

за кредитними та іншими операціями був вексель. Практикувалося дисконтування векселя через кредитні організації. Керівним органом кредитних кооперативів у Галичині був "Центробанк".

У 30-х роках з'являлися кооперативи інтелектуального напрямку, що свідчить про високий рівень культури та освіти українського населення Західного краю: кооперативи здоров'я, кооперативи інженерних робіт, видавничі та адвокатські контори тощо. Це значно урізноманітнювало сферу застосування бухгалтерського обліку. Також виникли кооперативи: праці, ведення домогосподарства, народної творчості й народних промислів. Українські кооперативи працювали за принципом: "свій до свого по своє". Згодом виникли й інші кооперативні банки: "Дністер", "Супруга", "Промбанк". На 1939 р. лише "Українбанків" у Галичині було понад 100. Широка мережа різних кооперативів потребувала належного управління, контролю та обліку за їх діяльністю. Цими питаннями займався Ревізійний союз українських кооперативів у Львові (РСУК). РСУК через свої часописи "Кооперативна республіка", "Господарський кооперативний часопис" проводили кооперативну ідеологію, публікували відповідні інструкції, поради щодо ведення господарської діяльності в цілому та обліку зокрема, обрилюднювали кооперативну статистику, прогнозували кооперативну діяльність. РСУК проводив також ревізію спілок. Кооперативи, крім відомого "Сільського господарства", видавали також часопис "Кооперативне молочарство", де висвітлювалися питання ведення бухгалтерського обліку. Окремо виходив часопис Союзу українських купців і промисловців - "Торгівля і промисел".

У цей час вийшла відома в Галичині та Західній Україні праця В.Нестеровича з нового українського бухгалтерського обліку "Спрощене книговодство", видана у Львові з допомогою і фінансовою підтримкою Союзу.

Щоб не втратити юридично своєї національності, українська інтелігенція переважно здобувала освіту за межами Польщі. Тому не дарма в роботі В.Нестеровича відчуємо вплив спрощеного варіанту німецької форми бухгалтерського обліку.

В.Нестерович пропонував ведення бухгалтерського обліку за двома напрямками залежно від кількості господарських операцій.

Перший напрям передбачає ведення спеціальних місячних зошитів з окремими сторінками для кожного рахунку, де

зазначаються числа місяця і кореспондуючі рахунки. Сюди щодня в процесі поточної роботи подають підсумки дебетування і кредитування за кореспондуючими рахунками, і так на кінець місяця маємо готовий місячний журнал. Ведення такого журналу полегшує складання балансу і зводить до мінімуму використання Головної книги. Ведення її зумовлене тим, що в зошитах є записи за певний місяць, і кожен зошит не зв'язаний з іншими зошитами.

Другий напрям передбачає ведення хронологічних записів у двох книгах - касовому журналі та меморіалі. Перший застосовується для обліку касових оборотів, а другий - для всіх інших. Наприкінці місяця в касовому журналі та меморіалі проводять виписку кореспондуючих рахунків, на підставі якої складають Головну книгу за місячними підсумками записів. Аналітичні книги вели на підставі записів у касовому журналі та меморіалі.

У 1946 р. в м. Львові виходить праця В.Горбачевського "Курс бухгалтерії", яка мала значний практичний і читацький інтерес. Корисними її ідеї можуть стати для широкого загалу і сьогодні.

Висновки. В статті яскраво вирисовуються два аспекти: історичний і економічний. Історичний аспект є тлом, на якому чітко підкреслюється той факт, що після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності. Тим самим, обидва князівства зберегли в українців, чи русинів, як їх тоді називали, почуття культурної та політичної ідентичності. І саме головне, що в цю добу, безперечно намітилась різниця між ідеологією та орієнтацією Української держави і Володимиро-Суздальського князівства, в майбутньому Московщини, чомусь перейменованої ще пізніше в Росію. Перша завжди орієнтувалась на захід і шукала зв'язків з Європою, друга повністю була зорієнтована на схід. Таким чином стали один проти одного два різні світи.

Економічний аспект вказує на те, що економічна історія повинна відрізнитись від загальної історії і не сконцентруватися тільки на описі товарного виробництва, торгівлі, певних економічних зв'язків. Вона поряд з названими об'єктами повинна розглядати історію, еволюційні процеси банківської, фінансової, обліково-аналітичної, контрольно-правової систем. Дана стаття це перша спроба пов'язати товарне виробництво і торгівлю, тобто господарство з обліково-аналітичною системою в історичному

Бухгалтерський облік, аналіз та аудит : проблеми теорії, методології, організації

процесі, тобто в динаміці на прикладі Західного регіону України на протязі останнього тисячоліття, в дуже стислому обсязі, який можливий для наукових публікацій. Автори статті і надалі будуть продовжувати свої дослідження та їх публікувати.

Список використаних джерел:

1. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на Західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)/ В.Є. Задорожний – Львів:Вища школа. Видавництво при Львівському університеті, 1989.- 152 с.
2. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Економічна історія України і світу: Навчальний посібник/ Б.Д. Лановик Б.Д., М.В.Лазарович. – Тернопіль: Збруг, 2002. - 256 с.
3. Лучко М.Р. Історія обліку: світ та Україна, погляд крізь роки: Монографія/ М.Р.Лучко, М.Я.Остап'юк . – Тернопіль: «Зорепад», 1998. -153с.
4. Остап'юк М.Я., Лучко М.Р., Даньків Й.Я. Історія бухгалтерського обліку: Навчальний посібник / М.Я. Остап'юк, М.Р. Лучко, Й.Я.Даньків. – 2-ге видання, випр. і доповн. – К.:Знання, 2009. – 278 с. – (Вища освіта XIX ст.)
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.І. До середини XVII століття/ Н. Полонська-Василенко. – 3-те вид. – К.:Либідь, 1995.-672 с.
6. Рева-Родіонова Л. Українське товариство «Сільський господар». 1899-1944 рр. Історія. Досвід / Л. Рева-Родіонова. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2000 – 368 с.
7. Субтельний Орест. Україна / Орест Субтельний. – К.:Либідь, 1991.-512 с.
8. Стрішенець М.М. Економічна історія Тернопільщини / М.М. Стрішенець. –Тернопіль:Астон, 2001.-309 с.
9. Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.): Монографія / О.М. Стрішенець. – Чернівці: «Місто», 2009.-304 с.
10. Чайковський В.Ф. Економічна історія світу і України: Навчальний посібник / В.Ф. Чайковський. – Тернопіль:Лілея, 1997.-184 с.